

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARI ÜZRƏ XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

İxtisas: 5312.01 – **Sahə iqtisadiyyatı**

Elm sahəsi: **İqtisad üzrə**

İddiaçı: **Mirkazim Mirəyyar oğlu Hüseynov**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Gəncə – 2021

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: İqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
Eldar Rza oğlu İbrahimov

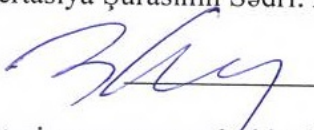
Rəsmi opponentlər: Professor, İqtisad üzrə elmlər doktoru
Gəncəli Əziz oğlu Gənciyev

İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.
Afiyəddin Vahid oğlu Həmidov

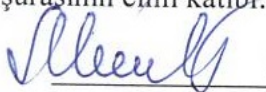
İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
Məmməd Hacıyov oğlu Urkayev

Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında fəaliyyət göstərən
Ali Attestasiya Komissiyasının Azərbaycan Dövlət Aqrar universiteti
nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.42 Birgə Dissertasiya Şurası

Dissertasiya Şurasının Sədri: AMEA-nın həqiqi üzvü, i.e.d, professor

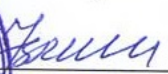
 Ziyad Əliabbas oğlu Səmədzadə

Dissertasiya şurasının elmi katibi: İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

 Pərvin Elman Qızı Muxtarova

Elmi seminarın sədri: İqtisad elmləri doktoru, professor

 İslam Hacı oğlu İbrahimov

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi: Son illər dünya iqtisadiyyatında baş verən dəyişikliklər və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin mürəkkəb xarakter alması dövlətin qarşısında xarici bazarlarda milli istehsalçıların mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ixracın stimullaşdırılması və daxili tələbatın daha böyük hissəsinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinin təmin olunması kimi mühüm vəzifələr qoyur. Həm milli, həm də dünya iqtisadiyyatında müxtəlif istiqamətli tendensiyalar tələbin alıcılıq qabiliyyətinin müəyyən hallarda azalması, rəqabətin kəskinləşməsinə, iqtisadi inkişaf perspektivləri və prioritetlərinin dəyişdirilməsinə səbəb olduğundan xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinə diqqətin artırılması zəruri məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan bir çox dünya dövlətləri nəinki istehsalın və ixracın artımını əsas hədəf kimi müəyyənləşdirir, eyni zamanda yerli istehsalçıların qeyd edilən istiqamətlərdəki fəaliyyətinin dəstəklənməsi və rəqabət şəraitində onların daha uğurlu mübarizə apara bilməsi məqsədilə müvafiq tədbirlər həyata keçirir. Ümumiyyətlə, dövlət xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi ilə yanaşı bu əlaqələrin səmərəliliyini təmin etmək üçün daha əlverişli tərəfdaşlarla iqtisadi münasibətlərdə maraqlı olur. Əsas hədəf isə bu şərtlər daxilində ilk növbədə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsinə yönəlik.

Xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin də prioritetlərindəndir. Kənd təsərrüfatının həm ərzaq məhsulları, həm də bu mənada xammal istehsalçısı olduğunu nəzərə alsaq iqtisadiyyatın bu mühüm sferasının məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi öz əhəmiyyətliliyini ciddi şəkildə göstərir. Son dövrlərdə respublikada bu istiqamətdə bir sıra mühüm tədbirlər görülmüşdür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, “Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin liberallaşdırılması haqqında” fərman, “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi

Qaydaları”, “Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” fərman bu sahədə müsbət nəticələr əldə edilməsinə zəmin yaratmışdır. Belə şərtlər daxilində xüsusilə ixrac yönümlü istehsalın stimullaşdırılması və xarici bazarlara çıxış imkanlarının gücləndirilməsi, global rəqabət mühitində məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi tədbirlərinin reallaşdırılması nəinki elmi, həm də təcrübəvi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin araşdırılması özünün əhəmiyyətliliyini və zəruriliyini göstərir.

İqtisadi inkişafın səviyyəsindən asılı olaraq müxtəlif dövrlərdə xarici ticarət əlaqələri ilə bağlı problemlər iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Azərbaycan alimlərindən bu mövzu ilə bağlı müxtəlif yönümlü araşdırmaları A.Nadirov, A.Şəkəreliyev, A.Ələsgərov, Ə.Nuriyev, G.Gənciyev, İ.Aliyev, T.Əliyev, S.Salahov, N.Abbasov, F.Qasimov, E.Kərimov, Ş.Hacıyev, F.Babayev və digərləri də aparmışlar.

Xarici ölkə alimlərindən M.Porter, K.Bouman, B.Skotta, İ.İvanov, V.Obolonski, V.Savina, V.Smironov, İ.Faminski, V.Çerenkov, V.Notdorfort və başqaları problemin müxtəlif aspektləri ilə bağlı araşdırmalar aparmışlar.

Aparılan bütün tədqiqat və araşdırmalar xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına xidmət etməklə, onun iqtisadi inkişafın zəruri bir istiqaməti kimi sosial-iqtisadi inkişafın perspektiv istiqamətlərinin müəyyən edilməsindəki rolunun müəyyənləşdirilməsinə yönəlmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, aparılan tədqiqatlarda problemin ümumi cəhətləri önə çəkilmiş, kənd təsərrüfatı məhsullarının idxal-ixracı məsələləri kompleks və sistemli qaydada tam araşdırılmamışdır. Xüsusilə də global inkişaf şəraitində kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin tədqiqi zəruri bir problem kimi qarşıda durur. Dissertasiya işində əsasən bu və bununla bağlı məsələlər araşdırılır.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə idxal və ixrac fəaliyyəti ilə bağlı xarici ticarət əlaqələri və kənd təsərrüfatı sistemi təşkil edir. Tədqiqatın predmetinə yerli istehsalçıların ixrac fəaliyyətinin dəstəklənməsi və rəqa-

bət qabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması istiqamətlərini özündə ehtiva edən tədbir sistemi daxildir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində elmi cəhətdən əsaslandırılmış təkliflər hazırlamaqdan ibarətdir.

Qeyd edilən məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr müəyyənləşdirilmiş və həll edilmişdir:

- beynəlxalq mübadilə sferasının və dünya iqtisadiyyatının inkişaf xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xarici ticarət əlaqələri kontekstində ixracın dəstəklənməsinin nəzəri və metodoloji aspektlərinin müəyyən edilməsi;

- dünya təcrübəsini tədqiq etməklə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı tədbirlərin müəyyən edilməsi;

- rəqabət mühitində yerli istehsalçıların mövqeyinin möhkəmləndirilməsi tədbirlərinin müəyyən edilməsi;

- daxili və xarici bazarlarda yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi üzrə dövlətin stimullaşdırıcı rolunun qiymətləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin ölkənin tələbatının ödənilməsindəki rolunun qiymətləndirilməsi;

- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsi tədbirlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya işinin yerinə yetirilməsində iqtisadi statistik, müşahidə, təhlil, analiz, sintez üsullarından istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

- xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşması və inkişaf etdirilməsi metodologiyası;

- kənd təsərrüfatının xarici ticarət əlaqələrinin inkişafındakı rolunun qiymətləndirilməsi;

- daxili və xarici amillərin tələb və təklifin tarazlığına təsiri mexanizminin müəyyənləşdirilməsi;

- rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına dövlət dəstəyi tədbirlərinin təsiri;

- ixrac yönümlü istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi mexanizmi;
- maliyyələşmə və investisiya qoyuluşlarının ixrac yönümlü istehsalın stimullaşdırılmasına təsirinin müəyyənləşdirilməsi;
- kənd təsərrüfatında xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivləri.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- xarici bazarlarda yerli istehsalçıların mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üzrə əsas hədəflər müəyyən edilmişdir;
- rəqabət qabiliyyətli və ekoloji standartlara cavab verən sertifikatlaşdırılmış məhsul istehsalının və ixracın şaxələndirilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmışdır;
- rəqabət qabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılması və dəyər zəncirinin bütün həlqələrində istehsal münasibətlərinin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- beynəlxalq rəqabət şəraitində ixraca və yerli istehsalçıların xarici bazarlarda mövqeyinin möhkəmlənməsinə xidmət edən dövlət dəstəyinin, həmçinin xarici bazarların tələbinin öyrənilməsinə təmin edən zəruri informasiya dəstəyinin perspektivləri açıqlanmışdır;
- yerli istehsalın idxalın zərərli təsirindən qorunması, idxalın həcmnin tənzimlənməsi və inhisarçılıq meyllərinin qarşısının alınması üzrə tədbirlər müəyyən edilmişdir;
- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında maliyyə sağlamlaşdırılmasının, bu çərçivədə dövlət yardımlarının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir;
- xarici bazarlardakı tələbi müəyyənləşdirməklə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və səmərəliliyinin təmin edilməsi tədbirləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti: Aparılan araşdırmalar, irəli sürülən təklif və tövsiyələr xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafı, səmərəliliyinin təmin olunması və tənzimlənməsi mexanizminin formalaşmasında, yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətini yüksəltməklə xaricin zərərli təsirlərindən qorunması tədbirlərinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilə bilər. Əldə edilmiş nəticələrdən yerli istehsalçılar da istehsalın və ixracın səmərəliliyinin təmin edilməsi məqsədilə yararlana bilər.

Dissertasiya işinin nəticələrinin aprobasiyası və tətbiqi: Dissertasiyanın məzmunu nəşr edilmiş 8 məqalə və tezisdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiya mövzusu üzrə tədqiqatın nəticələri elmi-nəzəri və praktiki konfranslarda müzakirə edilərək bəyənilmişdir. Tədqiqat işinin nəticələri “Aveta” MMC-də istifadə üçün qəbul edilmişdir (20.04.2018-ci il tarixli 028 sayılı arayış).

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı: Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın həcmi və quruluşu. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə, 123 ədəbiyyat siyahısı və 270755 işarədən ibarətdir. Giriş 5 səhifə olub 9591 işarədən, birinci fəsil 40 səhifə olub 86290 işarədən, ikinci fəsil 36 səhifə olub 65468 işarədən, üçüncü fəsil 40 səhifə olub 84856 işarədən, nəticələr 5 səhifə olub 9710 işarədən və istifadə edilmiş 123 sayda ədəbiyyat siyahısı 8 səhifə olub 13042 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 139 səhifə kompüter yazısından ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi mətn hissəsi (cədvəllər, qrafiklər və ədəbiyyat siyahısı istisna edilməklə) 124 səhifə kompüter yazısı və ya 248736 işarə təşkil edir.

Dissertasiyada 1 qrafik, 4 şəkil və 10 cədvəl verilmişdir.

TƏDQIQAT İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiya işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı, problemin öyrənilməsi vəziyyəti, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, obyekt, predmeti, elmi yeniliyi, təcrübə əhəmiyyəti və aprobasiyası şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin **“Xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşmasının nəzəri-metodoloji əsasları”** adlanan 1-ci fəslində xarici iqtisadi əlaqələrin formalaşmasına dair elmi baxışlar, kənd təsərrüfatının xarici ticarət əlaqələrin inkişafında rolu məsələləri şərh edilir.

Xarici iqtisadi əlaqələr ölkələr arasında maliyyə-valyuta və kredit münasibətlərinin, həmçinin elmi-texniki və ticarət sahəsində əməkdaşlığın müxtəlif istiqamətlərinin forma və metodlarının məcmusunu xarakterizə etməklə iqtisadi dayanıqlığın təməl vasitələrindən hesab edilir. Müasir dövrdə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan

dövlətlər özlərinin xarici iqtisadi əlaqələrini hərtərəfli şəkildə inkişaf etdirmək üçün beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin geniş imkanlarından, həmçinin beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli şəkildə istifadə etməyə çalışırlar ki, bununla da onlar ölkə daxilində fəaliyyət göstərən təsərrüfat və sahibkarlıq subyektlərinin iqtisadi potensiallarının yüksəlməsinə nail olmağa çalışırlar.

Xarici iqtisadi əlaqələrin başlıca vəzifəsi və xüsusiyyəti ölkələrin milli iqtisadiyyatını təşkil edən sahələri, o cümlədən istehsal, ticarət, maliyyə, investisiya, işçi qüvvəsi, texnoloji və s. sahələri dünyaya iqtisadiyyatı ilə birbaşa bağlamaqdır. Daha konkret ifadə etsək, xarici iqtisadi əlaqələr istehsal amillərinin bir dövlətdən başqa milli təsərrüfatçılıq subyektlərinə hərəkəti zamanı meydana çıxan təsərrüfat münasibətləri sistemi kimi özünü biruzə verir.

Xarici ticarət əlaqələrinin ən qədim forması hesab edilən beynəlxalq ticarət dünya təsərrüfatının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Dünyada baş verən qlobal texnoloji tərəqqi, istehsalın ekstensiv tipindən intensiv metoduna keçid, nəqliyyat və logistika sahələrində inkişaf, bütün bunlar beynəlxalq ticarətin sürətli böyüməsinə, yeni-yeni sektorların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. İqtisadi ədəbiyyatlarda beynəlxalq ticarət anlayışına müxtəlif yanaşma metodları var. Bir qrup iqtisadçı alim hesab edir ki, beynəlxalq ticarət - ayrı-ayrı ölkələr arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsidir, hansı ki, elmi-texniki inqilab şəraitində təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və beynəlxalq əmək bölgüsünün intensivləşməsi ilə bağlıdır.

Xarici ticarət siyasəti dövlətin həm xarici iqtisadi siyasətinin, həm də ümumi iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas vasitəsi olaraq çıxış edir. Müasir dövrdə dövlətlər öz xarici ticarət siyasətlərini ölkənin texnoloji baxımdan inkişaf səviyyəsini, istehsal olunan əmtəə və xidmətlərin keyfiyyətini, coğrafi mövqelərini, resurs potensiallarını və digər amilləri nəzərə alaraq formalaşdırırlar. Məhz belə olduqda ölkələrin iqtisadi cəhətdən inkişaf etmələri mümkündür. Çünki dünyanın heç bir dövləti daxili tələbatını yalnız yerli istehsal hesabına ödəməklə inkişafa nail ola bilməz. Xüsusilə də zəif inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr. Belə ölkələr istehsalatda istifadə etdikləri qurğu və avdanlıqları, xammal və materialları, nəqliyyat vasitələrini, iş maşınlarını və digər vasitələrin böyük qismini xa-

ricdən təmin etmək məcburiyyətində olurlar. Bu baxımdan deyə bilərik ki, ölkənin iqtisadi inkişafı ilə onun beynəlxalq ticarətdə iştirakı arasında qarşılıqlı asılılıq var. Bu asılılıq özünü tədiyyə balansında yaranan defisit və ya profisitdən asılı olaraq tərs və ya düz mütənəsiblik şəklində göstərir. Beləliklə deyə bilərik ki, ölkənin xarici ticarət siyasətinin düzgün qurulması ilə onun iqtisadiyyatının dinamik inkişafı arasında qarşılıqlı asılılıq mövcuddur.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlinir ki, dünya istehsalının maksimum səviyyəyə çatmasında azad ticarətin və beynəlxalq ixtisaslaşmanın mühüm rol oynamasına baxmayaraq təcrübədə dünyanın heç bir ölkəsi, o cümlədən ən demokratik və liberal iqtisadiyyata malik olanlar belə, xalis azad ticarət siyasəti həyata keçirmirlər. Doğrudur, gətirilən məhdudiyyətlərin səviyyəsi ölkələrin inkişaf səviyyəsinə görə, ayrı-ayrı dövrlərdə baş verən siyasi, iqtisadi, ekoloji və digər proseslərin təsiri nəticəsində bir-birindən fərqlənə bilər.

Aqrar sahənin ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır. Araşdırmalar göstərir ki, aqrar sahənin inkişafına, o cümlədən kənd təsərrüfatında xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsinə bir sıra amillər təsir göstərir. Onları aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- qiymət disparitetinin gözlənilməsi. Bazar iqtisadiyyatı quruluşunda yalnız azad ticarət prinsiplərinə əsaslanmaq, dövlət tənzimlənməsini diqqətə almamaq sahələrarası disproporsiyaların yaranmasına, kənd təsərrüfatı məhsulları ilə emal sənayesi məhsulları arasında qiymət disparitetinin güclənməsinə gətirib çıxarır ki, bu da təsərrüfatlarda rentabellik səviyyəsinin azalması ilə nəticələnir. Qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin qeyri-rentabelli fəaliyyəti son nəticədə kənd yerlərində məskunlaşan əhalinin şəhərlərə axınına səbəb olur;

- rəqabət mühitinin pozulması. Aqrar sahədə bazarın iqtisadi qanunlarının pozulması son nəticədə zərərli təsirləri ilə səciyyələnir. Yalnız azad sahibkarlıq fəaliyyətinə əsaslanan quruluşlarda dövlətin sosial-iqtisadi proseslərdən kənarda qalması inhisarçılıq meyillərinin və onun zərərli nəticələrinin güclənməsinə gətirib çıxarır. Aqrar sektorda isə bu proses özünü daha qabarıq formada biruzə verir. Belə ki,

bazarlarda inhisarçılıq meyillərinin güclənməsi sektorda fəaliyyət göstərən çoxlu sayda kəndli fermer təsərrüfatı subyektlərinin məhsullarına qiymətlərin inhisarçılar tərəfindən diqtə edilməsinə gətirib çıxarmaqla sonuncuların gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxarır;

- elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərindən istifadə səviyyəsinin aşağı olması. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, mövcud resurslardan maksimum səviyyədə fayda götürmək elmi-texniki tərəqqinin, kəşflərin, yeni ideyaların, ixtiraların tətbiqi ilə bilavasitə bağlıdır. Məhz yeni-yeni bazarların fəth edilməsinin, bazarlara rəqabət qabiliyyətli məhsulların çıxarılmasının arxasında elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin davamlı şəkildə həyata keçirilməsi durur;

- investisiyalara tələbatın ödənilmə səviyyəsinin aşağı olması. İnvestisiya amili aqrar istehsalın genişləndirilməsi və səmərəliliyinin yüksəldilməsində, yeni-yeni müəssisə və təsərrüfatların yaradılmasında, bunun nəticəsi olaraq yeni iş yerlərinin açılmasında, habelə kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və gəlirlərinin artırılmasında, bir sözlə, kənd təsərrüfatının çoxşaxəli inkişafında mühüm rol oynayır.

Dissertasiya işinin **“Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud durumu: təklif, idxal və ixracın səviyyəsi”** adlanan 2-ci fəslində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud vəziyyəti, ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsi: idxal və ixracın dinamikası, tələb və təklifin tarazlığı, ona təsir edən daxili və xarici amillər təhlil edilir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf təcrübəsi göstərir ki, idxal-ixrac əməliyyatlarının ölkənin maraqları baxımından inkişaf etdirilməsi məsələyə yeni aspektdən yanaşma tələb edir. Xüsusilə qloballaşmanın və dünya iqtisadiyyatında baş verən müxtəlif istiqamətli dəyişikliklərin iqtisadiyyata mənfi təzahürlərinin minimuma endirilməsi və ya aradan qaldırılması ixracın dəstəklənməsi və daxili istehsalın müvəffəqiyyətli şəkildə qorunmasının başlıca şərtlərindən hesab edilir. Baxmayaraq ki, global iqtisadiyyat müsbət tendensiyaları ilə də özünü biruzə verir və bu təsir iqtisadi inkişafda da təzahür edir, lakin xarici iqtisadi ticarətin inkişaf sürəti çox da yüksək səviyyədə müşayət olunmur. Xarici ticarətə global proseslərin başlıca təsirlərindən biri ixracın həcmnin azalması ilə

müşayət olunan tələbatın aşağı düşməsidir. Bu cür vəziyyət xarici bazarlarda rəqabətin gücləndirilməsi və tələbatın azalması şəraitində beynəlxalq mübadilə, ixracatçıların fəaliyyətinin canlanmasına şərait yaradan tədbirlər və alətlərin inkişafına təkan verir. İxrac məhsullarına tələbatın azalması öz növbəsində daxili istehsalı stimullaşdırmağa xidmət etdiyindən ixrac yönümlü istehsalın artırılması və rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi zərurəti yaranır. Rəqabətin kəskinləşdiyi şəraitdə ixracla bağlı müəyyən problemlər, o cümlədən bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsindəki çətinliklər xarici ticarətin mühüm istiqaməti olan ixracın dəstəklənməsi tədbirlərini önə çəkir. Daxili istehsalda müxtəlif səbəblərdən yaranan problemlər isə təklifin aşağı düşməsinə gətirib çıxarmaqla tələbatın qalan hissəsinin idxal hesabına ödənilməsi məsələsini gündəmə gətirir. Beləliklə, xarici ticarət əlaqələrinin səviyyəsini müəyyənləşdirmək istiqamətində aparılan araşdırmalar daxili istehsal, ixrac və idxal amillərinin tədqiq olunmasını şərtləndirir.

Aqrar sahənin davamlı inkişafının, yuxarıda qeyd olunan prioritetlərinin reallaşdırılması və dayanıqlı inkişaf baxımından əsaslandırılmış vəzifələrin icrası üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması iqtisadi, ekoloji, sosial və institusional amillər kompleksinin idarə edilməsini nəzərdə tutur.

Məlumdur ki, kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsi ölkənin bu sahə məhsullarına tələbatının ödənilməsinə bilavasitə təsir göstərir. Ölkənin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının ödənilməsi səviyyəsi araşdırılarkən əsas diqqətin xarici ticarət əlaqələrinin səviyyəsinə yönəldilməsi son dərəcə vacibdir. Çünki ixracın dəstəklənməsi tədbirlərinin hazırlanması və həyata keçirilməsində daxili tələbatın təmin edilməsi şərti ön plana çəkilir. Eləcə də tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməyən hissəsinin idxal hesabına reallaşdırılmasına da önəm verilməsi idxal-ixrac əməliyyatlarının hərtərəfli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, bu məsələdə başlıca istiqamət ixracın genişləndirilməsi olmaqla yanaşı yerli istehsal hesabına daxili tələbatın ödənilməsinə üstünlük verilməsi başlıca hədəfdir. Çünki idxalın artımı bir tərəfdən ölkədən valyuta axımına səbəb olur, digər tərəfdən müəyyən hallarda bazarlarda yerli məhsulların idxal məhsulları tərəfindən sıxışdırılması ilə nəticələnir.

Əhalinin əsas növ ərzaq məhsullarına tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi səviyyəsinin təhlili göstərir ki, müqayisənin aparıldığı illərdə bu göstərici dəyişkən olmuşdur. Belə ki, bəzi məhsul növləri üzrə özünütəminatmə səviyyəsi yüksəlmişdi halda digərlərində azalma müşahidə edilmişdir. Müqayisə olunan 2015-2019-cu illərdə dənli bitkilər üzrə bu göstərici 2,8 bənd artaraq 67,3% təşkil etmişdir. Dənli bitkilər üzrə ən yaxşı vəziyyət 2018-ci ildə müşahidə olunmuşdur – 74,1%. Buğda məhsulu üzrə özünütəminatmə səviyyəsi müvafiq illərdə uyğun olaraq 52,9% və 57,2% səviyyəsində qeydə alınmışdır. Məlumatlar göstərir ki, arpa, qarğıdalı, vələmir, sair dənli bitkilər, kartof, bütün növ tərəvəz, bostan məhsulları, meyvə və giləmeyvə, bütün növ mal-qara və quş əti, süd və süd məhsulları və eləcə də yumurta məhsulları üzrə özünütəminatmə səviyyəsi ümumən 80%-dən yuxarı olmuşdur. Cəmi dənli bitkilər, buğda, paxlalılar və quş əti və ət məhsullarında 2019-cu ildə özünütəminatmə səviyyəsi 65-75% səviyyəsində qeydə alınmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, özünütəminatmə səviyyəsinin yüksəlməsi idxaldan asılılığın aradan qaldırılmasının əsas göstəricisi kimi qəbul edilə bilər və əksinə [cədvəl 1].

Cədvəl 1. Əsas növ ərzaq məhsullarına olan tələbatın yerli istehsal hesabına ödənilməsi səviyyəsi, %-lə

Göstəricilər	2015	2016	2017	2018	2019
Dənli bitkilərin cəmi	64,5	63,8	66,3	74,1	67,3
Buğda	54,8	52,9	58,1	64,8	57,2
Arpa	95,1	101,7	94,4	103,1	100,2
qarğıdalı	54,1	71,1	70,7	82,7	80,0
vələmir	93,1	85,7	90,1	89,2	90,9
sair növ dənli bitkilər	6,3	32,0	20,4	82,3	88,2
Paxlalılar	69,3	68,4	73,7	72,0	76,1
Kartof	89,1	85,5	89,2	90,8	87,8
Bütün növ tərəvəz	103,4	105,4	115,2	115,0	112,0
Bostan məhsulları	100,0	100,2	100,2	99,7	100,8
Meyvə və giləmeyvə	113,7	116,4	122,4	123,2	123,1
Bütün növ mal-qara və quş əti	94,7	87,9	84,7	82,7	82,5
mal əti və ət məhsulları	91,8	93,5	86,3	85,1	86,1
qoyun (keçi) əti və ət məh.	99,3	98,7	98,0	98,1	97,6
quş əti və ət məhsulları	98,6	79,1	79,7	75,9	74,6
Süd və süd məhsulları	84,3	87,7	86,1	86,7	86,3
Yumurta	99,7	98,8	100,5	101,5	101,8

Təbii ki, ölkənin tələbatının ödənilməsi səviyyəsi xarici ticarət əlaqələri ilə sıx bağlıdır. Xarici ticarət əlaqələrinin dinamikasına nəzər saldıqda məlum olur ki, müqayisənin aparıldığı illərdə, yəni 2015-ci ildən 2019-cu ilə kimi xarici ticarət dövriyyəsi 7 329,5 mln dollar artmışdır. Ölkədə idxal 2015-ci ildə 9 221,4 mln dollar, 2019-cu ildə isə 13 667,2 mln. dollar olmuşdur. Bu isə 4 445,8 mln. dollar artım deməkdir. İxrac 2015-ci ildə 16 559,6 mln dol., 2019-cu ildə 19 471,3 mln.dollar olmuşdur. Təhlilin aparıldığı illər üzrə xarici ticarət müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. Xarici ticarət dövriyyəsinin əvvəlki illə müqayisəsində də 2019-cu ildə daha yüksək nəticələr əldə edilmişdir - bu göstərici 2015-ci ildə 99,8% təşkil etdiyi halda 2019-cu ildə 128,4% təşkil etmişdir [cədvəl 2 və qrafik].

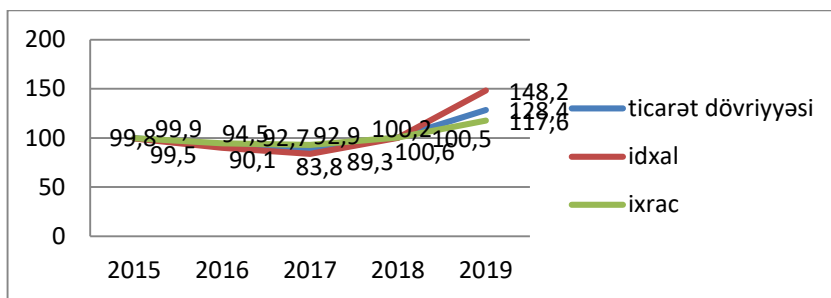
Cədvəl 2. Xarici ticarət əlaqələrinin dinamikası

İllər	Milyon ABŞ dolları ilə			
	ticarət dövriyyəsi	idxal	ixrac	saldo
2015	25 809,0	9 221,4	16 559,6	7 338,2
2016	21 596,6	8 489,1	13 107,5	4 618,4
2017	24 263,8	8 783,3	15 480,5	6 697,2
2018	31 782,7	11 465,0	20 316,8	8 850,9
2019	33 138,5	13 667,2	19 471,3	5 804,1

Qeyd etmək lazımdır ki, xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi və onun iqtisadi səmərəliliyi bu və ya digər yükün necə daşınmasından, yükdaşıma üçün ən qənaətlı və sürətli nəqliyyat vasitəsindən necə istifadə olunmasından xeyli dərəcədə asılıdır. Nəqliyyat amili dünya ticarətinin identifikasiyasında vacib şərt kimi həmişə diqqət mərkəzində durur.

Məlumatların təhlili göstərir ki, ölkədə idxalın dinamikasında da məhsul vahidləri üzrə fərqli vəziyyət müşahidə edilir. Belə ki, natural ifadədə kartofun idxalının səviyyəsi 2015-ci ildə 51381,3 ton, 2019-cu ildə bu rəqəm 193016,7 ton səviyyəsində olmuşdur. Dəyər ifadəsində bu göstərici müvafiq olaraq 11204,9 və 51 816,0 min ABŞ dolları olmuşdur. Təzə tərəvəz üzrə müqayisə olunan 2015-ci ildə idxalın səviyyəsi natural ifadədə 25489,9 ton, 2019-cu ildə bu rəqəm 19 457,8 ton səviyyəsinə çatmışdır. Müqayisə nəticəsində məlum olur ki, 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə natural ifadədə iribuynuz-

lu heyvan ətinin idxalı 74,1%, quş əti və onun əlavə məhsulları 5,1 dəfə, kartof 54,7%, təzə meyvə 90,6%, çay 88,9% artmışdır. Dəyər ifadəsində isə quş yumurtaları və qarğıdalı idxalından başqa digər məhsullarda artım qeydə alınmışdır. Quş yumurtaları və qarğıdalı idxalında müvafiq olaraq müqayisə olunan dövrdə 45,1% və 40,9% azalma baş vermişdir [cədvəl 3].

Qrafik. Xarici ticarət dövriyyəsinin dinamikası, əvvəlki ilə nisbətən, %-lə

Cədvəl 3. Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının idxalının dinamikası

Malların adı	2015		2019		2015-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə, %-lə	
	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
İribuynuzlu heyvan əti, ton	5059,3	10899,7	8 810,5	28 092,0	174,1	2,6 dəfə
Quş əti və onun əlavə məhsulları, ton	7372,7	6240,9	37 713,4	43 818,1	5,1 dəfə	7 dəfə
Süd və qaymaq, ton	8835,2	5761,7	9 022,7	14 374,4	102,1	2,5 dəfə
Quş yumurtaları, min ədəd	51381,3	8609,1	20 576,0	4 731,8	40,1	54,9
Kartof, ton	124763,8	11204,9	193 016,7	51 816,0	154,7	4,6 dəfə
Təzə tərəvəz, ton	25489,9	6149,3	19 457,8	10 478,8	76,3	170,4
Təzə meyvə, ton	57881,1	33299,5	110 327,1	112 997,4	190,6	3,4 dəfə
Çay, ton	7460,8	16319,9	14 095,9	55 049,0	188,9	3,4 dəfə
Buğda, min ton	1353,1	296831,0	1 585,0	340 533,1	117,4	114,7
Qarğıdalı, ton	181652,7	31202,6	71 068,9	18 434,6	39,1	59,1
Düyü, ton	26638,8	8031,5	48 654,6	38 746,5	182,6	4,8 dəfə
Tütün, ton	3053,1	10333,1	6 299,2	46 171,4	2,1 dəfə	4,5 dəfə

Ölkədə ixracın dinamikası məhsul vahidləri üzrə çox fərqlidir. Belə ki, natural ifadədə kartofun ixrac səviyyəsi 2015-ci ildə 36712,0

ton, 2019-cu ildə 61 785,1 ton səviyyəsində olmuşdur. Dəyər ifadəsində bu göstərici müvafiq olaraq 20950,2 və 26 851,8 min ABŞ dolları olmuşdur. Müqayisə göstərir ki, 2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə natural və dəyər ifadəsində çay ixracında müvafiq olaraq 64,9% və 51,2% azalma qeydə alınmışdır. Kartofda artım müvafiq şəkildə 68,3% və 28,2%, təzə tərəvəzdə 2,7 və 3 dəfə, təzə meyvədə 94,4% və 64,2% və s. artım baş vermişdir [cədvəl 4].

Cədvəl 4. Əsas növ kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracının dinamikası

Malların adı	2015		2019		2015-ci ilə nisbətən 2019-cu ildə faizlə	
	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
Kartof, ton	36712,0	20950,2	61 785,1	26 851,8	168,3	128,2
Təzə tərəvəz, ton	83312,5	70690,5	221 195,1	214 130,2	2,7 dəfə	3 dəfə
Təzə meyvə, ton	172980,9	220087,2	336 342,0	361 368,3	194,4	164,2
Çay, ton	4287,5	19501,5	1 505,9	9 510,3	35,1	48,8
Meyvə və tərəvəz konservləri, ton	2880,1	3945,7	6 927,8	9 190,3	2,4 dəfə	2,3dəfə
Meyvə və tərəvəz şirələri, ton	6727,2	6911,0	9 870,2	11 183,6	146,7	161,8
Tütün, ton	1944,4	7431,8	6 488,5	13 598,0	3,3 dəfə	182,9

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, idxalın məhdudlaşdırılması şərtilə daxili istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi və ixracın artırılmasında, bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması ən vacib məqamlardan biridir. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılması nəticə etibarilə əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində, eləcə də sənayenin kənd təsərrüfatı xammalına olan ehtiyaclarının qarşılanmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi, hər bir ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edilənlər göstərir ki, xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi mexanizmləri özündə mikro və makro səviyyələrdə yanaşma tələb edir. Belə ki, ixracın dəstək-

lənməsi beynəlxalq bazarlardakı vəziyyəti də qiymətləndirməyi zərurətə çevirdiyindən proses makro səviyyədə, yerli istehsal hesabına tələbatın ödənilməsi üçün müəssisələr səviyyəsində dəstək tədbirləri reallaşdırıldığından mikro səviyyədə kompleks amillər araşdırılır. Hər iki səviyyədə valyuta kursundakı dəyişikliklər riski, bazar konjunkturunda baş verən kəskin dəyişikliklər, qanunvericiliklə bağlı iqtisadi proseslərə uyğun təkmilləşdirmələr və s. istehsalın və ixracın şaxələndirilməsi və məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasını əsas hədəflərdən birinə çevirir.

Beynəlxalq mübadilə sferasında ticarət-iqtisadi münasibətlərin dərinləşməsi yerli istehsalın tələbatla yanaşı daxili və xarici bazarların tələbi baxımından da qurulmasını əsas şərt kimi qarşıya qoyur. Bu proses həm cəmiyyətin kənd təsərrüfatının ərzaq məhsullarına, emal sənayesinin xammala, həm də istehsalçının təkrar istehsal prosesini həyata keçirmək üçün zəruri maliyyə vəsaitinə və özünün əldə etdiyi məhsullara tələbatını ödəməyə imkan verir. Eləcə də ixrac yönümlü istehsalın artırılması və rəqabətə davamlılığının yüksəldilməsi hesabına xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirmək, daha çox valyuta əldə etmək üçün istehsalçıları bu istiqamətə təşviq etmək əsas istiqamətlərdən hesab edilir.

Odur ki, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin istehsal-satış fəaliyyətində tələb və təklifin qeyd edilənlər baxımından araşdırılması zərurəti yaranır. Daxili və xarici bazarların tələbi öyrənilərkən kənd təsərrüfatı məhsulları ilə yanaşı bu sahə məhsullarının istehsalı və satışı mərhələsində maddi-texniki resurslara, həmçinin iş və xidmətlərə tələbatda nəzərə alınmalıdır. Çünki aqrar istehsal bilavasitə həmin resurslarla təmin olunma səviyyəsindən, eləcə də təklif olunan iş və xidmətlərin həcmi və qiymətindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Aqrar sahədə tələb əmtəənin həcmi, əmtəə istehsalının, satışının mövsümlüyü, alıcıların gəlirlərinin səviyyəsi, qiymətlərin səviyyəsi və elastikliyi kimi amillərdən asılılığı ilə xarakterizə olunur. Bu amillər nəzərə alınmaqla müəssisələr fəaliyyətlərində tələb qanununun fəaliyyət mexanizmini də diqqət mərkəzində saxlamalıdırlar. Bu qanuna görə əmtəənin qiyməti yüksəldikcə ona olan tələb azalır və əksinə.

Kənd təsərrüfatı məhsulları bazarında tələbin səviyyəsinə qiy-

mətdən başqa digər amillər də təsir göstərir: alıcıların sayı, onların istehlak zövqü, gəlirlərinin səviyyəsi, əmtəələrin keyfiyyəti, həcmi və s. Bunlar qeyri - qiymət amilləri adlanır. Bunları həm daxili, həm də xarici bazarlara şamil etmək olar.

Alicıların sayı və zövqü təbii ki, bu və ya digər məhsula tələbin artıb – azalmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Alicıların gəlirləri və keyfiyyət amilinin tələbə təsiri nisbətən mürəkkəb prosesdir. Beləki, istehsalçının gəliri tələbatlarını tam ödəyirsə, yaxud tələbatdan daha çoxdursa onlar qiymətlərin səviyyəsindən çox keyfiyyətli məhsula əhəmiyyət verir. Yəni qiymətin artması bu qrup əhalinin tələbinə o qədər də təsir etmir. Alicılıq qabiliyyəti aşağı olan istehlakçıları isə əksinə, keyfiyyət amili bir növ arxa plana keçməklə daha çox qiymətlərin səviyyəsi maraqlandırır.

Aqrar sahədə istehsalçıların fəaliyyətlərində müxtəlif amillərin tələbin səviyyəsinə təsiri araşdırılarkən tələbin elastikliyinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Tələbin elastikliyi iki amillə - qiymətlə və alıcının gəlirləri ilə bağlıdır. Hər iki baxımdan tələbin elastikliyi istehsalçı üçün vacib əhəmiyyət daşıyır. Çünki təklif olunan məhsul tələbə uyğunlaşdırılır və onda baş verə biləcək dəyişikliyin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsi, yaxud proqnozlaşdırılması əmtəələrin strukturu müəyyənləşdirmək üçün aqrar istehsalçıya əməli istiqamət verir.

Qeyd edilənlər göstərir ki, kənd təsərrüfatı məhsulları bazarına təsir edən amillərin, onların xüsusiyyətlərinin nə dərəcədə mürəkkəb xarakter daşdığını göstərir. Bu baxımdan tələb və təklifin tarazlığına təsir edən amilləri araşdırarkən bazarın seqmentinin diqqət mərkəzində saxlanılması vacib məqamlardandır. Bazar seqmenti hər hansı əlamətlər üzrə - alıcılıq qabiliyyəti, tələbat, yaşayış ərazisi, istehlakçıların sayı, zövqü və vərdislərinə uyğun alıcılar tərəfindən formalaşdırılan bazar payının müəyyən hissəsini təşkil etdiyindən tələb və təklifin formalaşmasına bilavasitə təsir göstərir. Ona görə də tələb və təkliflə bağlı məsələlərin tədqiqində hər bir amilə diqqət yetirilməsi vacibdir.

Dissertasiya işinin **“Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi və inkişaf perspektivləri”** adlanan 3-cü fəslində rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalına dövlət

dəstəyinin əsas istiqamətləri, kənd təsərrüfatında ixrac yönümlü və rəqabət qabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılmasında investisiyaların rolu, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında beynəlxalq təcrübə və ondan istifadə məsələləri öz əksini tapır.

Rəqabətqabiliyyətlilik iqtisadiyyatın, onun ayrı-ayrı sahələrinin, eləcə də konkret məhsul istehsalının vəziyyətini və onun iqtisadi inkişafının perspektivlərini əks etdirən əsas göstəricilərdəndir. İnnovasiyanın və kapitalın irimiqyaslı yerdəyişməsi, bazarların qloballaşması və rəqabətin kəskinləşməsi rəqabətqabiliyyətliliyin əhəmiyyətini daha da artırır. Rəqabətqabiliyyətliliyə təsir edən amillərin təhlilinə iqtisadi ədəbiyyatlarda müxtəlif aspektlərdən yanaşılır. Rəqabətqabiliyyətlilik resurslardan istifadənin səmərəliliyi ilə çox əlaqələndirilir. Həyat səviyyəsinin yüksək olduğu ölkələrdə resurslardan daha məhsuldar və səmərəli istifadəyə nail olmaq və onu daim yüksəltmək əsas hədəfə çevrilir.

Araşdırmalar əsasında rəqabətqabiliyyətliliyin artırılmasında iki əsas istiqamətinin olması haqqında nəticəyə gəlmək mümkündür:

- milli istehsalçıların məhsuluna daxili tələbatın artması;
- xarici bazarlara çıxışın genişləndirilməsi və bu bazarların ələ keçirilməsi.

Bu məsələlər innovasiya siyasəti ilə bilavasitə bağlıdır. Ona görə daxili innovasiya potensialının inkişafı və səmərəli istifadəsi mexanizmlərinin yaradılması, eləcə də müasir xarici texnologiyaların istehsalata cəlb olunması zəngin təbii sərvətlərə, insan resursu və elmi-texniki potensiala malik olan respublikamızda kənd təsərrüfatı məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyini yüksəltməyin əsas şərtlərindəndir. Bu isə xarici ticarət əlaqələrinə birbaşa təsir edir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən olan ixracın genişləndirilməsi hesabına valyuta daxilolmalarının və gəlirlərin artırılması, həmçinin ixrac yönümlü istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi innovasiyaların istehsalata cəlb edilməsi ilə sıx bağlıdır. Aqrar sahədə innovasiya fəaliyyətinin məqsədi öz növbəsində iqtisadi dövriyyəyə daha az əmək, maddi və maliyyə resursları cəlb etməklə daha yüksək nəticələr əldə etməkdir. Bu zaman əsas hədəflərdən biri ekoloji tələblərə cavab verən innovasiyalı istehsal amillərinin və istehsal münasibətlərinin vəhdətinin təmin

olunmasıdır. İnnovasiya fəaliyyəti ekoloji tələblərə cavab vermirsə səmərəli hesab edilmir, əksinə inkişaf meyarları baxımından innovasiyalı fəaliyyət yeni məhsul istehsalında ənənəvi istehsal amillərinin istifadə dərəcəsini artırmadan genişləndirdikdə, səmərəli hesab olunur.

Bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı istehsalının artırılması əmtəə istehsalçılarının maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirliliyindən bilavasitə asılıdır. Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin gəlirlə başa çatdıran hər bir əmtəə istehsalçısı, növbəti ildə geniş təkrar istehsal prosesinin uğurla reallaşdırılmasına və istehsalın həcmnin artırılmasına və genişləndirilməsinə daha çox maraqlı olur. Məhz bu baxımdan da kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasında və bütövlükdə sahənin davamlı inkişafında maliyyə sağlamlaşdırılması önəmli rol oynayır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının fəaliyyətinə daxili və xarici mühit amilləri əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu amillər kənd təsərrüfatında maliyyə nəticələrinin zərərlə və ya gəlirlə yekunlaşmasını şərtləndirir. Məhz belə bir şəraitdə kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları maliyyə sağlamlaşdırılmasına istiqamətlənmiş tədbirlər həyata keçirilməlidir. Kənd təsərrüfatının maliyyə sağlamlaşdırılması dövlət tərəfindən həyata keçirilən zəruri sağlamlaşdırma tədbirlərini özündə əks etdirir.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, kənd təsərrüfatında maliyyə sağlamlaşdırılması həyata keçirmədən, bütövlükdə sahəni və o cümlədən onun mühüm istehsal vahidləri kimi kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının davamlı fəaliyyətini təmin etmək mümkün deyildir. Belə ki, maliyyə sağlamlaşdırılması, dövlətin aqrar siyasətini və o cümlədən kənd təsərrüfatının dövlət tənzimlənməsinin mühüm tərkib hissəsi hesab olunur. Maliyyə sağlamlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən siyasət kənd təsərrüfatında fəaliyyət göstərən fermer təsərrüfatlarının müflisləşməsinin qarşısını alır və bu daxili ərzaq bazarında yerli istehsalın xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə və istehsalın rəqabətədavamlılığının artırılmasına əlverişli şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi bazar münasibətləri şəraitində kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə az gəlirli və təbii-iqlim şəraitindən asılı xarakterə malikdir. Bu baxımdan kənd təsərrüfatında iqtisadiyyatın digər sahələri ilə müqayisədə zəruri zərərlə iş-

ləyən təsərrüfat subyektlərinin səviyyəsi yüksək olur. Bu isə onunla bağlıdır ki, kənd təsərrüfatında aqrar biznesin rentabelliği digər sahələrlə müqayisədə nəzərə çarpacaq dərəcədə aşağıdır və aqrobiznes fəaliyyətinin mühüm və strateji əhəmiyyətli sahəsi kimi kənd təsərrüfatı və onunla qarşılıqlı əlaqəyə malik olan sahələrdə investisiya cəlb ediciliyinin yüksəlməsini əngəlləyir.

Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarını əhatə edən mövcud mühitin dəyişməsi, əslində iki amilin təsiri nəticəsində baş verir. Bunlardan birincisi obyektiv amillərin təsirinə düzəlişlərin həyata keçirilməsi yolu ilə, hansı ki, bu proses dövlət tərəfindən həyata keçirilir. İkincisi isə, aqrar istehsalın inkişafının daxili mühit amillərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə. Bu proses isə, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının özü tərəfindən həyata keçirilir. Beləliklə, mövcud vəziyyətin dəyişməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər makro və mikro iqtisadi aspektdən yararlanır. Makroiqtisadi aspektdən yararlanan mühit dəyişiklikləri dövlətin həyata keçirdiyi makroiqtisadi siyasət və aqrar siyasət, eləcə də aqrar sahənin dövlət tənzimlənməsinin forma, metodları çərçivəsində reallaşdırılır. Kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçıları tərəfindən həyata keçirilən dəyişikliklər isə daxili inkişaf amillərinin təkmilləşdirilməsi ilə səciyyələnir.

Nəticələr

- globallaşan dünyada özünü təmin etmə, ixracın stimullaşdırılması kimi anlayışlara xüsusi diqqət yetirilməsini tələb edən anlayışlardır. Kənd təsərrüfatı siyasətində bu və buna bənzər məqsədlərin müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Bu baxımdan xarici ticarət istehlak məhsulları və kənd təsərrüfatı məhsulları bazarlarının fəaliyyətinə ciddi şəkildə təsir etməklə, daxili və xarici bazarlarda rəqabəti təmin edir. Bütün bunlarla yanaşı bu proses həm də istehsalçıların ərzaq dəyər zənciri ilə əlaqəsinə və təkrar ixrac prosesini sürətlənməsinə təsir göstərir;

- müasir şəraitdə kənd təsərrüfatında iri həcmli müəssisələrin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının səmərəliliyi baxımından vacib məsələlərdəndir. Bu məqsədlə belə müəssisələrin yaradılmasına və fəaliyyətinin genişləndirilməsinə bütün mümkün şərtlər daxilində dövlət

dəstəyinin göstərilməsi zəruridir. Dövlət dəstəyi ilkin olaraq kənd təsərrüfatı ilə bağlı beynəlxalq bazarlarda baş verən hadisələr və yeniliklərlə əlaqədar istehsalçıları elmi təcrübə və innovasiyalar haqqında məlumatlandırmaq, onlara yeniliklərlə bağlı istiqamət vermək, səmərəli və uzunmüddətli maliyyə resursları ilə təmin etmək kimi mühüm tədbirlərindən ibarət olmalıdır;

- xarici ticarətdə əsas məsələlərdən biri miqyas problemi ilə bağlıdır. Miqyas problemi iki nöqtədə vacibdir. Birincisi, kənd təsərrüfatı istehsalı miqyas ilə əlaqəlidir. Xarici ticarət şirkətləri tələbatın ödənilməsi üçün çox sayda mənbədən məhsul tədarük etmək məcburiyyətində qalır və bu da xərcləri artırır. Potensial bir tələbin real bir tələbə çevrilmə anında kifayət qədər keyfiyyətli mal tədarükünün çətinliyi və əlavə tədarükün daha baha başa gəldiyi müəyyən olunur. İkincisi, kənd təsərrüfatı xarici ticarət şirkətlərinin miqyası ilə əlaqəlidir. Kənd təsərrüfatı istehsalında miqyas dəyişməsi uzun müddətdə baş verdiyi üçün ixracatçıların gəlirlərinin qısa müddətdə artacağını gözləmək real deyil. Buna görə ixracatçılar, qida dəyər zəncirinin istehsal sonrası həlqələrindəki miqyas iqtisadiyyatları üzərində daha çox cəmləşmələri məsləhət görülür. Xarici ticarət şirkətlərinin mütəşəkkil davranışlarının gücləndirilməsi və mümkün qədər çox sahələrdə əməkdaşlıq şəbəkələrinin qurulması qısa və orta müddətdə bir çıxış yolu ola bilər. Əməkdaşlıq şəbəkələri dəyər zəncirinin bütün həlqələrinə, faydalı bazar məlumatlarından təminatə qədər uzanmalıdır. İstehsalçılar və ixracatçılar bir-birlərini rəqib kimi görən davranışlardan daha çox tərəfdaş kimi çıxış etməlidirlər;

- ölkənin beynəlxalq mübadilə sferasında və xarici iqtisadi əlaqələrdəki fəaliyyətinin tədqiqi göstərir ki, bazar iqtisadi münasibətləri şəraitində dövlətin iqtisadi proseslərdəki rolu azalmır, əksinə dövlətin bu baxımdan milli istehsalçıların təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin və iqtisadi maraqlarının təminatçısı rolu oynayır. Bu məqsədlə idxal-ixrac əməliyyatlarının, azad rəqabətin normativ-hüquqi bazası müəyyənləşdirilir, ixracatçıların beynəlxalq bazarlardakı mövqeyinin möhkəmləndirilməsi üzrə tədbirlər müəyyən edilir, rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü məhsul istehsalı stimullaşdırılır, idxal-ixrac əməliyyatlarındakı tarazlığın pozulmasının qarşısı alınır;

- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici iqtisadi əlaqələrin araşdırılması zamanı bu sahə məhsullarının xüsusiyyətləri ilə yanaşı keyfiyyətinin önə çəkilməsinin daha böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi məlum olur. Hazırda beynəlxalq bazarlarda ekoloji təmiz məhsulların üstün mövqeyə malik olması rəqabət mübarizəsinin ilkin göstəricilərindən hesab edildiyindən rəqabət qabiliyyətli istehsalda keyfiyyətin yaxşılaşdırılması və qorunması tədbirlərinə xüsusi önəm verilməsi xarici ticarət əməliyyatlarında əsas hədəflərdən biri kimi özünü biruzə verir;

- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi prosesinin tədqiqi göstərir ki, bazar iqtisadi münasibətlərinin əsas prinsipləri ixracatçıların dövlət tərəfindən dəstəklənməsi tədbirlərinin davamlı olaraq yenilənməsini və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Bu zaman alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsinə, tələbatın ödənilməsi səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına, daxili bazarın qorunmasına istiqamətlənmiş tədbirlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;

- ixracın dəstəklənməsi və rəqabət qabiliyyətli istehsalın stimullaşdırılmasına yönəldilmiş tədbirlər xarici ticarətdə yerli biznesin maraqlarına xidmət etməklə milli texnologiyaya əsaslanan innovativ iqtisadi inkişafa təkan verən başlıca amilə çevrilir;

- ixrac yönümlü istehsalın dəstəklənməsində başlıca istiqamətlərdən biri kimi istehsalçıların maliyyə problemlərinin müxtəlif vasitələrlə, o cümlədən subsidiyalar, dotasiyalar, güzəştli kreditlər vasitəsilə həlli xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Maliyyə dəstəyinin həyata keçirilməsi beynəlxalq ticarət əlaqələrində risklərin azaldılmasının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış edir;

- kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına yönəldilmiş beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan tədbirlərin qiymətləndirilməsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ixraca dəstək sisteminin təşkili bir neçə istiqamətdə reallaşdırılır. İlk növbədə təsərrüfatçılıq subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə maksimum azadlıq verilməsinə, xarici bazarlarda onların mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edən milli dəstək sisteminin formalaşdırılmasına xüsusi əhəmiyyət verilir. Dövlətin iqtisadi siyasətində əsas hədəflərdən biri kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin tələbləri nəzərə alınmaqla texnoloji inkişafı və integrasiya prosesini stimullaşdır-

maq ön plana çəkilir. Dövlət müdaxiləsinin minimuma endirilməsi yolu ilə azad və sərbəst iqtisadi münasibətlərə üstünlük verilməsi, bazarın tələbini və rəqabət şərtlərini önə çəkməklə ixracın genişləndirilməsi xarici ticarət əlaqələrinin inkişafının əsas istiqamətlərdən biri olaraq diqqət mərkəzində olur;

- dünya təcrübəsindən məlum olur ki, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı məqsədilə müəyyənləşdirilən tədbirlərdən biri xarici bazarlardakı tələbi müəyyənləşdirməklə rəqabət mühitinin yaradılması və ixracatçılara texnoloji dəstəyin göstərilməsi ilə ixrac potensialının artırılmasıdır. Belə şəraitdə həm istehsalın həcmi əvvəlcədən proqnozlaşdırmaqla itkilərin qarşısını vaxtında almaq mümkün olur, həm də texniki-texnoloji çatışmazlıq aradan qaldırılır;

- araşdırmalar göstərir ki, görülən tədbirlərin operativliyini təmin etmək üçün dünya ölkələri beynəlxalq bazarların konyunkturunda baş verən dəyişiklikləri davamlı olaraq müşahidə edir. Bu cür yanaşma onlara iqtisadi proseslərin dəyişmə meylinə müvafiq olaraq vaxtında zəruri addımlar atmağa və tədbirlər görməyə imkan yaradır;

- xarici ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi istiqamətində ən mühüm tədbirlərdən biri kimi mikro və makro səviyyədə idxal-ixrac əməliyyatlarına təsir edən amillər nəzərə alınmaqla idxal və ixracatla məşğul olanlara bərabər şəraitin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu zaman inhisarçılıq meyllərinin qarşısının alınmasına istiqamətlənmiş vasitələrdən istifadəyə xüsusi önəm verilməklə təsərrüfatçılıq subyektlərinə eyni iqtisadi şəraitin yaradılması perspektivləri müəyyənləşdirilir;

- idxal məhsullarının yerli məhsullara nisbətən rəqabət üstünlüyünün qarşısını almaq üçün rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalı ilə məşğul olan kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi iqtisadi siyasətdə başlıca koseptual məsələlərdəndir. Belə şəraitin yaradılması ölkənin idxaldan asılılığının aradan qaldırılması və bütövlükdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır;

- daxili bazarda idxal məhsulları ilə rəqabət aparmaq və ixrac yönümlü məhsul istehsalını təmin etmək üçün zəruri infrastrukturun inkişaf etdirilməsi son dərəcə vacibdir. Bu baxımdan məhsulların istehsal-satış mərhələlərinin səmərəliliyində əhəmiyyətli rol oynayan

logistik mərkəzlərin yaradılması və istehsalçıların maraqlarına uyğun xidmət təklifi ticarət fəaliyyətində vacib məqamlardan hesab edilir;

- resurslardan daha səmərəli istifadənin təmin edilməsi rəqabət qabiliyyətli və ixrac yönümlü istehsalın əsas şərtlərindəndir. Bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər ixrac potensialının və keyfiyyətli məhsul istehsalının artırılmasına əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları aşağıdakı elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. M.M.Hüseynov Xarici ticarət əlaqələrinin inkişafında kənd təsərrüfatının rolu. // Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin elmi əsərləri №4, Gəncə 2017. səh.188 – 190.

2. M.M.Hüseynov Rəqabət qabiliyyətli aqrar istehsala dövlət dəstəyinin əsas istiqamətləri. // Kənd Təsərrüfatının iqtisadiyyatı Elmi tədqiqat institutunun elmi əsərləri № 4, Bakı 2017. səh. 66 – 69.

3. M.M.Hüseynov Kənd təsərrüfatında ixrac yönümlü istehsalın innovasiyalı inkişaf istiqamətləri. // Lənkəran Dövlət Universiteti, “Müasir dünyada integrasiya və elmin aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans materialları. Lənkəran 2017. səh. 233 – 235.

4. М.М.Гусейнов Роль сельского хозяйства в развитии внешних торговых связей. // Экономика и предпринимательство № 12. Москва 2017. стр. 1053 – 1055

5. M.M.Hüseynov Miqyas iqtisadiyyatları və onun kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və ixracatında tətbiqi. // Gəncə Dövlət Universiteti, “müasir təbiət və iqtisad elmlərinin aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans materialları. Gəncə 2018. Səh. 255-257.

6. M.M.Hüseynov Aqrar sahədə innovasiyaların ixrac yönümlü istehsalın səmərəliliyinə təsiri // Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin elmi əsərləri № 2. Gəncə 2018. səh.177 – 180.

7. M.M.Hüseynov Kənd təsərrüfatının istehsalının stimullaşdırılmasında beynəlxalq təcrübə. // “Azərıtifaq” Azərbaycan Kooperasiya Universiteti – Kooperasiya Elmi-Praktiki Jurnal № 2. Bakı 2018. səh. 90 – 94.

8. M.M.Hüseynov Ways to increase efficiency of export oriented agricultural products. // Чувашская Государственная Сельскохозяйственная Академия, Повышение экономической

эффективности современного агропромышленного комплекса. Г.
Чебоксары, стр. 195-197.

Dissertasiya işinin müdafiəsi “**21**” iyun 2021-ci il tarixində saat **14.00**-da Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED2.42 Birgə Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Atatürk prospekti 450, AZ 2000, Gəncə şəhəri, Azərbaycan,

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat **20** may 2021-ci ildə zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 16.05.2021

Kağızın formatı:A5

Həcm: 44233

Tiraj: 100